

De hoogtijdagen van het nationalisme

De overwintering der Hollanders op Nova Zembla door Hendrik Tollens

Lotte Jensen

Verre reizen zijn altijd een bron van inspiratie voor schrijvers geweest: avonturiers en ontdekkingsreizigers spreken nu eenmaal tot de verbeelding. Soms baseren auteurs hun werken op bestaande reisverslagen, andere keren zijn ze geheel aan de fantasie ontsproten. Denk bijvoorbeeld aan het wereldberoemde boek van Jules Verne, *Le tour du monde en quatre-vingts jours* (1783), in het Nederlands vertaald als *De reis om de wereld in tachtig dagen*. In een andere, minder bekende roman, schrijft hij over de (fictieve) poolreis van kapitein Hatteras, die zelf een boot bouwt en een nieuw eiland in het arctisch gebied ontdekt.

Door de eeuwen heen hebben ook Nederlandse auteurs zich door poolexpedities laten inspireren. Een van de bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur is *Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597* van verhandelaar en dichter Hendrik Tollens (vaak afgekort als *De overwintering*). Hij beschreef daarin de historische reis van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck, die via het noorden een route naar China en Indië probeerden te ontdekken. Ze liepen vast in het ijs en zochten hun toevlucht in een hut (het 'Behouden Huys'). Barentsz vond de dood, maar Van Heemskerck wist met een deel van de bemanning heelhuids terug te keren naar het vaderland. Hun tocht duurde van 10 mei 1596 tot 1 november 1597.

Tollens' gedicht verscheen in 1819 voor het eerst in druk en was direct een groot succes. Herdruk op herdruk volgde en generaties scholieren groeiden er mee op.

Veel Nederlanders kenden hele stukken ervan uit het hoofd. Hoe kunnen we het grote succes van deze tekst verklaren?

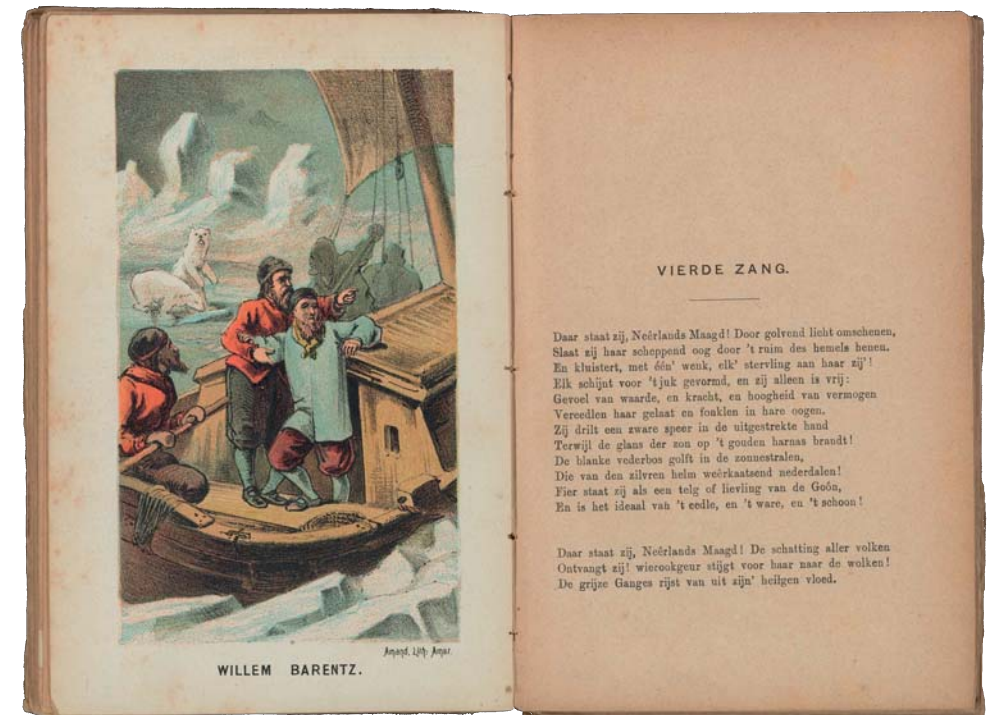
Het oorspronkelijke verhaal

Tollens' gedicht maakte het verhaal over de overwintering van Barentsz en Van Heemskerck in één klap beroemd. Het groeide uit tot een heuse klassieker en lange tijd associeerde men het verhaal van het Behouden Huys vooral met Tollens. De oerbron van dat verhaal was echter een veel oudere tekst, namelijk de *Waerachtighe Beschryvinghe van de drie Seylagien* (1598) van Gerrit de Veer, waarin drie reizen van Willem Barentsz werden beschreven. De eerste twee tochten om de Noord mislukten. De derde reis werd met twee schepen ondernomen, waarvan het ene onder leiding van Van Heemskerck stond (met De Veer en Barentsz aan boord) en het andere onder Jan Cornelisz Rijp. Van Heemskerck koos een meer

Willem Barentsz en zijn bemanning zijn vastgelopen in het ijs bij Nova Zembla. Lithografie bij de vierde zang van *De Hollandsche natie* door G.L.A. Amand, circa 1870. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, UBM: 1074 E 32

oostelijke koers, maar zijn schip vroom vast. Na de overwintering in het Behouden Huys verlieten ze met twee sloepen Nova Zembla. Een week na het vertrek stierf Barentsz. Bij toeval werden de resterende bemanningsleden opgepikt door Rijp, en zo wisten uiteindelijk twaalf van de zeventien opvarenden heelhuids terug te keren.

Het gedicht van Tollens wijkt sterk af van het originele verhaal. Zo laat hij Barentsz bijvoorbeeld sterven bij het Behouden Huys, omringd door zijn makkers. Ook vonden er allerlei spectaculaire gevechten met ijsberen plaats. Waarschijnlijk heeft Tollens het verhaal van De Veer wel gekend, maar de negentiende-eeuwse dichter gebruikte het slechts als een heel losse inspiratiebron.¹ Tollens liet

zijn fantasie de vrije loop en maakte er een heldhaftig verhaal van, dat vol sensationele en huiveringwekkende scènes zat. Dat de tekst van Tollens niet erg waarheidsgetrouw was, deed er eigenlijk niet zoveel toe. Hij wilde vooral gevoels van trots en vaderlandsliefde bij zijn publiek opwekken. Daar slaagde hij op magistrale wijze in, blijkens de vele herdrukken en navolgingen van zijn tekst.

Vanwege die enorme populariteit is *De overwintering* van Tollens ook wel eens 'het nationale epos' van Nederland genoemd.² Die kwalificatie gaat wat ver, want strikt genomen voldoet Tollens' tekst niet aan de kenmerken van een literair epos: er wordt geen stichtingsverhaal van Nederland in verteld en de tekst is met zijn 718 versregels eenvoudigweg te kort om een volwaardig epos te mogen heten. Volgens literaire maatstaven zou je eerder van een 'epyllion' (klein heldendicht) spreken, een mini-epos dus. Toch schuilt er in de kwalificatie 'nationaal epos' ook wel een kern van waarheid. Het gedicht heeft epische kenmerken, want het bezingt op verheven toon de heldendaden van twee Nederlandse mannen: Barentsz en Van Heemskerck. En, belangrijker nog, *De overwintering* had een grote nationale impact. Het gedicht verkreeg een vaste plaats in het literatuur- en geschiedisonderwijs en het zorgde ervoor dat het verhaal van Nova Zembla bij een breed publiek bekend werd.

De hoogtijdagen van het nationalisme

De overwintering der Hollanders op Nova Zembla verscheen in een tijd waarin het nationalisme hoogtij vierde. In de negentiende eeuw wemelde het van de teksten waarin vaderlandse helden en roemrijke gebeurtenissen uit de nationale geschiedenis werden bejubeld. Het krioelde van de gedichten, toneelstukken en verhalen waarin de Nederlanders zichzelf op de borst klopten door terug te blikken op heroïsche momenten uit het verleden. Schrijvers hadden een voorkeur voor de Tachtigjarige Oorlog, de periode waarin de jonge republiek het opnam tegen de Spanjaarden. Ze gingen selectief te werk door er episodes uit te pikken die de nationale trots konden voeden, zoals het beleg en ontzet van Leiden of de Slag bij Nieuwpoort. Literatoren lieten hun verbeelding de vrije loop en manipuleerden en kneedden de geschiedenis dusdanig, dat deze in de mal van de eigen tijd paste.

Een van de meest spraakmakende teksten was *De Hollandsche natie* van Jan Frederik Helmers. Het verscheen in 1812, toen het land geannexeerd was door

Napoleon Bonaparte en tot het Franse keizerrijk behoorde. Helmers betoogde in ruim drieduizend versregels dat het Nederlandse volk de meest roemrijke geschiedenis ter wereld had. Geen land had volgens hem grotere zeehelden, wetenschappers, dichters en staatsmannen voortgebracht. Zijn credo luidde: 'Bemint uw vaderland, vereert uw voorgelacht!'³

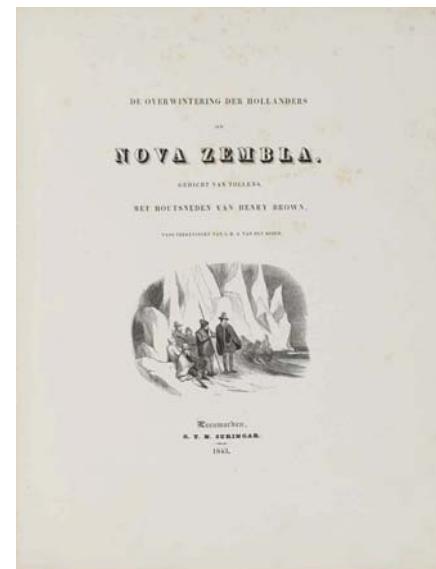
Helmers wijdde ook een passage aan de tocht van Barentsz en Van Heemskerck naar het noorden. De vierde zang van *De Hollandsche natie* ging over de Nederlandse zeevaart en daarin besteedde Helmers ruime aandacht aan hun onderneming. Helmers legde het accent op de gevaren die de mannen moesten doorstaan en hun heldenmoed:

*Ja, Neêrlands heldenschaar,
Braveert en koude, en nacht, en ijs, en stormgevaar;
Langs Nova-Zemblaas kust wendt Barentsz zijnen
steven
Hij wil langs 't kille Noord naar 't brandend oosten
streven;
Hij boort door 't krakend ij, door zeeën nooit doorzocht,
Maar onheroepelijk stuit natuur zijn verren togt.⁴*

Daarna ging Helmers in op een confrontatie met een ijsbeer, een walrus en het vastlopen van het schip in het krakende ijs. Vervolgens verlegde hij de aandacht naar het hutje in de sneeuw dat als een woning voor het scheepsvolk diende. De ijzige kou, de ondraaglijke honger en het verlangen naar het vaderland kwelden iedereen, maar het absolute dieptepunt was het sterven van de grote held, Willem Barentsz, die zo verlangend naar zijn vrouw en kinderen had uitgezien. Verzwakt en uitgeput wist een klein deel van de bemanning heelhuids terug te keren naar hun vaderland, maar het verlies was groot. De weduwe van Barentsz stortte ter aarde toen ze het 'hartverplettend nieuws' hoorde. Opmerkelijk is dat Helmers met geen woord over Van Heemskerck rept, die de terugtocht leidde. Hij plaatste Barentsz in het middelpunt en maakte bovendien een echte negentiende-eeuwse huisman van hem die in benarde tijden aan vrouw en kinderen dacht.

Het is heel waarschijnlijk dat Tollens zich door deze passage heeft laten inspireren bij het schrijven van *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla*. Niet het scheepsjournaal van Gerrit de Veer, maar de eigentijdse weergave van Helmers was dus Tollens' voornaamste

Titelpagina van Tollens' *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* uit 1843. Houtsneden door Henry Brown naar een tekening van J.H.J. van den Bergh. Het Scheepvaartmuseum, A.0411(04)

inspiratiebron. De dichterlijke stijl, de woordkeuzes en het motief van Barentsz als dappere huisvader, die naar vrouw en kinderen verlangt, komen in ieder geval overeen. Tegelijkertijd gaf Tollens er zijn eigen invulling aan: hij had de korte passage van Helmers weten uit te breiden tot een zelfstandig dichtstuk van 718 versregels, waarin hij ook uitvoerig bij het vertrek van de mannen en hun terugkeer stilstond. Anders dan Helmers negeerde Tollens de rol van Van Heemskerck niet. De vraag is of Tollens ook nog andere bronnen raadpleegde, zoals het verhaal van Gerrit de Veer, die in zijn *Waerachtighe Beschryvinghe van de drie Seylagien* (1598) drie reizen van Willem Barentsz beschreef. Het gedicht van Tollens wijkt echter op te veel

plaatsen af van dit relaas, maar het zou kunnen dat hij het boek van De Veer via een andere bron of navertelling kende.⁵

Tollens had een directe aanleiding om zijn gedicht te schrijven: in 1818 schreef de Rotterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij voor Fraaije Kunsten en Wetenschappen een prijsvraag uit voor een dichterlijk tafereel over de overwintering der Hollanders op Nova Zembla. Opmerkelijk genoeg was Tollens zelf voorzitter van die afdeling, dus mogelijk had hij zelf het idee voor een dergelijke prijsvraag geopperd, omdat de thematiek hem interesseerde. Belangenverstrengeling lag in elk geval op de loer. Daarom mochten de deelnemers hun inzending niet in eigen handschrift inleveren en moesten ze hun bijdrage onder een andere naam inleveren (een zinspreuk of motto). Hoewel de jury verdeeld was, won Tollens uiteindelijk de eerste prijs. Toen het eenmaal in druk was verschenen, groeide zijn werk al snel uit tot een evergreen van de Nederlandse literatuur.

IJsberen en andere gevaren

Wat maakte het gedicht van Tollens zo geslaagd? Het was een combinatie van stijl en inhoud: Tollens wist de lezers te laten meervillen van de kou en meehuiveren van de angst. Hij paste allerlei retorische trucs toe om de lezer zo veel mogelijk mee te slepen in het verhaal. Omdat het gedicht oorspronkelijk bestemd was voor de voordracht, zat er veel effectbejag in. Daarnaast maakte hij van Barentsz een echte negentiende-eeuwse held, met wie het publiek zich kon identificeren: behalve een stoere zeebonk was hij ook een trouwe huisvader en een vroom christen ofwel een voorbeeldig burger.

Tollens opent zijn gedicht met een lofzang op de Nederlandse vrijheidslust en expansiedrift. Terwijl de Nederlanders op eigen bodem voor hun vrijheid tegen de Spanjaarden vechten, bevaren ze de wereldzeeën om rijk beladen huiswaarts te keren. Barentsz en Van Heemskerck worden door een joelende menigte vanaf de kust van Texel uitgezwaaid: 'Heel Nederland zendt haar wens ten hemel.'⁶

Onderweg worden ze door de vreselijkste stormen geteisterd. Er ontstaat bovendien onenigheid. Ze zijn vanuit Nederland met twee schepen vertrokken: het schip dat onder commando van Jan Cornelisz Rijp staat, kiest een noordelijkere koers dan het schip van Barentsz en Van Heemskerck. De twee laatste lopen vast in het ijs bij

Op weg naar het noorden. Illustratie in Tollens' *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla*.

Houtsneden door Henry Brown naar een tekening van J.H.J. van den Bergh. Het Scheepvaartmuseum, A.0411(04)

Nova Zembla, een onherbergzaam en verlaten gebied: 'Geen andre plek op aard, hoe karig ook bedeed, / Is zo ellendig naakt, zo arm aan groei en teelt'.⁷ De bemanningsleden lijden verschrikkelijke honger en worden permanent door ijsberen bedreigd. Op een zeker moment grijpt een ijsbeer een van de mannen in de klauwen:

*Ginds snuffelt de ijsbeer rond, die telkens nader sluit, En vreemde roofbuit riekt, en vlam in de ingewanden. Hij naakt, ontdekt zijn prooi, strekt nagels uit en tanden, En grijpt een hunner met de kauwen en de muil Van 't harde leger weg en sleurt hem naar zijn kuil.*⁸

Een bemanningslid verliest het leven door een ijsbeer. Illustratie in Tollens' *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla*.

Houtsneden door Henry Brown naar een tekening van J.H.J. van den Bergh. Het Scheepvaartmuseum, A.0411(04)

De verschrikkelijke dood van een van de makkers slaat in als een mokerslag, maar Barentsz weet zijn mannen op de been te houden door te verwijzen naar Gods almacht. Ze beleven opnieuw hachelijke momenten wanneer ze door een andere groep ijsberen worden belaagd, maar ze weten met geweerschoten de hongerige dieren te verbijzen. Samen lezen ze de Bijbel om hoop te houden en met de heimwee om te gaan. Het leed is echter nog niet voorbij. De emoties bereiken een hoogtepunt, wanneer Barentsz tegen zijn naderende dood vecht. In een emotionele scène vraagt hij zijn mannen om zijn geliefden thuis te groeten: 'Nu gaart hij al zijn kracht, en bidt met brekende ogen, / Wie hunner 't wee onkoom', wie ooit zou keren

Het gevecht tegen de ijsberen. Illustratie in Tollens' *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla*.

Houtsneden door Henry Brown naar een tekening van J.H.J. van den Bergh. Het Scheepvaartmuseum, A.0411(04)

mogen / Dat hij zijn weduw groet, dat hij zijn dierbaar kroost / Des vaders zegen breng' en als een Christen troost.⁹ Onmiddellijk daarna blaast Barentsz de laatste adem uit: 'Nu was de ramp ten top, de ellende 't hoogst gestegen: / Daar lag hun raadsman neer! Zijn kille lippen zwegen!'¹⁰

Na dit absolute dieptepunt volgt de ommekeer. Het ijs trekt zich langzaam terug, waardoor het schip weg kan varen. Ook dat is een barre tocht waarin ze hordend ijs moeten ontwijken. Maar dan, eindelijk, naderen ze de vaderlandse kust. Gevoelens van ontroering en vreugde maken zich van hen meester:

De terugkeer van de bemanning in Nederland. Illustratie in Tollens' *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla*.

Houtsneden door Henry Brown naar een tekening van J.H.J. van den Bergh. Het Scheepvaartmuseum, A.0411(04)

*Zij zien in 't rond ... zij gillen 't uit! zij zien de zomen! Zij zien een mast, een schip, dat zeilreê ligt aan 't strand; Zij zien een vlag ... o God! de vlag van 't vaderland! ... De blijdschap schokt hen, overstelpt hen! roer en spanen Besterven in hun vuist; hun oog schiet vol van tranen!*¹¹

Nog mooier wordt het wanneer Rijp, die een andere route had gekozen, en Van Heemskerck elkaar weer in de armen kunnen sluiten. Een joelende menigte, jong en oud, juicht de mannen toe, die op wonderbaarlijke wijze behouden

Nieuwe Nederlandsche Kinderprenten.

(FUNKKE'S PRENTEN.)

DE OVERWINTERING OP NOVA-ZEMBLA N° 61.

*Nieuwe Nederlandsche Kinderprenten /
De overwintering op Nova-Zembla.
Lithografie door Emrik & Binger,
uitgegeven door Jan de Haan, 1875-1903.
Het Scheepvaartmuseum, 2012.1460*

I. De afvaart. 18 Mei 1596.

IV. Eerste verschijning der ijsbeeren.

II. Het schip raakt vast in het ijs. 26 Augustus 1596.

III. Het schip wordt gesloopt en daarvan een hut gebouwd.

De Zondag-avond in de hut op Nova-Zembla.

VI. Dood van Barendsz.

V. De beeren vallen op de hut aan.

VII. De schepelingen ontdekken de haven van Kola en het daar liggende schip van de Rijp.

VIII. Welkomst van de schepelingen op het Prinsenhof te Amsterdam.
Lith. Emrik en Binger.

Haarlem. Uitg. I. DE HAAN.

zijn gebleven. Liefdevol nemen zij de 'zwervelingen' in hun midden op.

*'t Erkentlijk vaderland, door liefde en vreugd gedreven,
Neemt weer zijn kindren op, die uit den dood herleven:
Vergeldt hen, juicht hen toe, strooit lauweren voor hen heen,
En rekent d'uitslag niet, maar telt het doel alleen.'*¹²

De laatste zin is de bekendste versregel uit Tollens' meeslepende gedicht. Hij is in 1945 nog gebruikt als motto boven een verzetskrant.¹³

Tollens' bewerking van het verhaal stond in het teken van typisch negentiende-eeuwse deugden: vaderlandsliefde, heldenmoed, huiselijkheid en eensgezindheid. Dat waren de eigenschappen waaraan het publiek zich kon spiegelen. Barendsz en zijn mannen waren geen ruwe, vrijgezelle zeebonken, maar godvruchtige huisvaders die op de meest angstige momenten aan hun familie dachten en passages uit de Bijbel lazen. Eendrachtig doorstonden ze zo de grootste gevaren. Tollens maakte er niet alleen een spannend avontuur van, maar gaf zijn lezers ook een morele en godvruchtige boodschap mee: zelfs in verlaten oorden als Nova Zembla wisten ware burgers deugdzaam gedrag te vertonen. Ze toonden bovendien vaderlandsliefde, zoals ook iedere negentiende-eeuwse burger behoorde te doen.

Aanhoudende populariteit

Dat Tollens' gedicht zo aansloeg bij een breed publiek, had alles te maken met het vaderlandslievende klimaat waarin hij het schreef. Hij voelde de tijdsgeest goed aan en wist de juiste snaar bij het publiek te raken door spanning en nationaal-christelijk gevoel met elkaar te combineren.

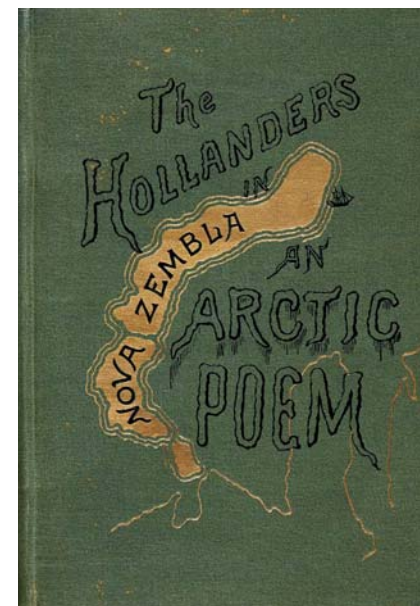
In de loop van de negentiende eeuw groeide de populariteit nog verder doordat er fraai geïllustreerde edities op de markt verschenen. Vooral de uitgave van 1843, voorzien van houtsneden van Henry Brown naar tekeningen van J.H. J. van den Bergh, was indrukwekkend. Tal van

Het Behouden Huys op Nova Zembla, schoolplaat naar een tekening van J.H. Isings, uitgegeven door J.B. Wolters, 1951.

Het Scheepvaartmuseum, A.5181(07)
© 2019, Noordhoff Uitgevers B.V.
Groningen/Houten

Omslag van *The Hollanders in Nova Zembla (1596–1597). An Arctic poem.* Vertaling door Daniel van Pett (New York, 1884).
Het Scheepvaartmuseum, S.1525(06)

scènes waren afgebeeld, zoals het gevecht tegen de ijsberen en de behouden thuiskomst. Er verschenen ook vertalingen in het Frans, Duits, Fries en Engels. Tot op de dag van vandaag zijn er minstens 44 edities verschenen, een indrukwekkende hoeveelheid. De meest recente editie dateert uit 2018.

We kunnen rustig stellen dat Tollens een zeer grote bijdrage heeft geleverd aan de bekendheid van het verhaal van de overwintering op Nova Zembla en het Behouden Huys: doordat de tekst verplichte kost op scholen was, stond het verhaal in het collectieve geheugen van de Nederlanders gegrift. De bekendheid groeide ook dankzij het feit dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw verschillende jeugdboeken uitkwamen, waarin deze avontuurlijke reis beschreven werd. Zo publiceerde de onderwijzer Piet Louwerse de avonturenroman *Kloek volk met kloeken moed, of de Overwintering op Nova Zembla* (1873) en de schrijver Johan Hendrik van Balen *De scheepjongens van Willem Barends: de Nederlanders aan de Noordpool (1594–1597)* (1882). Spannende hervertellingen boden ook P.L. Cocheret in *Mannen van ijzer. De overwintering der Hollanders op Nova Zembla* en P. Visser in *Heemskerck op Nova Zembla* (1899).

In de twintigste eeuw gaf de schoolplaat van J.H. Isings uit 1950 een nieuwe impuls aan de bekendheid van het verhaal van Nova Zembla. De prent toont Het Behouden Huys en het gevecht dat de mannen tegen de ijsberen leveren. Doordat de prent in klaslokalen hing, was er een directe aanleiding om het verhaal in de lesstof te verwerken.

Tegenwoordig behoort Tollens' gedicht niet meer tot de vanzelfsprekende bagage van de Nederlandse scholier, maar het verhaal van Nova Zembla spreekt nog altijd tot de verbeelding. In 2011 kwam de bioscoopfilm *Nova Zembla* uit, die binnen enkele dagen 400.000 kijkers wist te trekken. Dat had er niet alleen mee te maken dat het de eerste oorspronkelijk Nederlandse film in 3D was, maar ook met de verfilming in Hollywoodstijl en de slimme casting van acteurs als Derek de Lint en Doutzen Kroes. Zelfs Tollens lifte mee op het succes, want in vrijwel alle recensies werd naar zijn gedicht én naar de schoolplaat van Isings verwezen. De gevleugelde uitspraak 'Men rekent d'uitslag niet, maar telt het doel alleen' circuleerde ook weer volop in de media. Heel even was Tollens weer de beroemdheid die hij ooit was.